

[Human capital in a transitive economy: formation, evaluation, efficiency of use]. *Simvol nauki – Symbol of Science*, 5, 309-312 [in Russian].

10. Becker, G. S. (1962). Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis. *The journal of political economy*, 5(70), 9-49 [in English].

11. Anikin, V. A. (2017). Occupational Propensity for Training in a Late Industrial Society: Evidence from Russia. *International Journal of Training and Development*, 4(21), 249-284 [in English].

12. Piketty, T. (2016). *Kapital u XXI stolitti [Le Capital au XXIe siècle]*. (N. Palii, Trans). Kyiv: Nash format [in Ukrainian].

13. 13.Derzhavna sluzhba statistiki Ukraini. - http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/gdn/rkd/rkd_ek/rkd_ek_u.htm [in Ukrainian].

Отримано 15.05.2019

УДК 316.4

Булатевич М. М.[©]

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, кандидат соціологічних наук

ГЛОБАЛЬНЕ ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В КОНТЕКСТІ СВІТ-СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ ІМАНУЇЛА ВАЛЕРСТАЙНА

Стаття присвячена широкій і багатогранній темі глобального громадянського суспільства. У першій частині статті розглянуто поняття національного громадянського суспільства та глобального громадянського суспільства в напрацюваннях представників європейської критичної теорії. На цій підставі показано проблемні моменти, пов'язані з ідентифікацією атрибутивних ознак глобального громадянського суспільства – ознак, які би вказували на те, що глобальне громадянське суспільство є сформованою, інституціоналізованою сутністю, і характеризується автономним статусом по відношенню як до глобального капіталістичного господарства, так і до наднаціональних державних утворень. У другій частині статті здійснено перехід до світ-системного аналізу Імануїла Валерстайна. Окреслено поняття громадянського суспільства як, можливо, третього структурного елемента європейської капіталістичної світ-економіки. Показано причини та особливості його появи, а також функції, які воно виконує в модерній світ-системі. Розглянуто будову громадянського суспільства і

продемонстровано, що воно складається з двох площин: інституційної та дискурсивної. На підставі окремих положень світ-системного аналізу Імануїла Валерстайна стосовно тематики громадянського суспільства, окреслено контури глобального громадянського суспільства як скоріше ідеологічної обіцянки епохи лібералізму, аніж як проекту, що може бути втілений у практику.

Ключові слова: модерна світ-система, громадянське суспільство, європейська капіталістична світ-економіка, глобальне громадянське суспільство, модерна держава, глобальне капіталістичне господарство, модель ліберальної держави, геокультура модерної світ-системи.

ГЛОБАЛЬНОЕ ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В КОНТЕКСТЕ МИР-СИСТЕМНОГО АНАЛИЗА ИММАНУИЛА ВАЛЛЕРСТАЙНА

Статья посвящена широкой и многогранной теме глобального гражданского общества. В первой части статьи рассмотрено понятие национального гражданского общества и глобального гражданского общества в наработках представителей европейской критической теории. На этом основании показано проблемные моменты, связанные с идентификацией атрибутивных признаков глобального гражданского общества – признаков, которые бы указывали на то, что глобальное гражданское общество есть сформированной, институционализированной сущностью, и характеризуется автономным статусом по отношению как к глобальному капиталистическому хозяйству, так и к наднациональным государственным образованиям. Во второй части статьи совершен переход к мир-системному анализу Иммануила Валлерстайна. Очерчено понятие гражданского общества как, возможно, третьего структурного элемента европейской капиталистической мир-экономики. Показано причины и особенности его появления, а также функции, которые оно выполняет в современной мир-системе. Рассмотрено устройство гражданского общества и продемонстрировано, что оно состоит из двух плоскостей: институциональной и дискурсивной. На основании отдельных положений мир-системного анализа Иммануила Валлерстайна касательно тематики гражданского общества, очерчено контуры глобального гражданского общества как скорее идеологического обещания эпохи либерализма, чем как проекта, который может быть воплощен в практику.

Ключевые слова: современная мир-система, гражданское общество, европейская капиталистическая мир-экономика, глобальное гражданское общество, современное государство, глобальное капиталистическое хозяйство, модель либерального государства, геокультура современной мир-системы.

THE GLOBAL CIVIL SOCIETY IN THE CONTEXT OF THE WORLD-SYSTEM ANALYSIS OF IMANUIL VALERSTEIN

The article is devoted to the broad and complicated theme of global civil society. In the first part of the article the concept of national civil society and global civil society in the workings of representatives of European critical theory is considered. On this basis, the problem points connected with the identification of the attributes of a global civil society are shown – attributes, indicating that the global civil society is a formed, institutionalized entity, and characterized by an autonomous status in relation to both the global capitalist economy and to supranational state entities. In the second part of the article the transition to the Immanuel Wallerstein's world-systems analysis was made. The concept of civil society as possibly the third structural element of the European capitalist world-economy is outlined. The reasons and features of its appearance, as well as the functions that it performs in the modern world-system, are shown. The structure of civil society is considered and it is demonstrated that it consists of two dimensions: an institutional and discursive one. On the basis of certain provisions of Immanuel Wallerstein's world-system analysis concerning the subject of civil society, the contours of global civil society are outlined as an ideological promise of the era of liberalism rather than as a project that can be put into practice.

Key words: *the modern world-system, civil society, the European capitalist world-economy, global civil society, modern state, global capitalist economy, model of liberal state, Geoculture of the modern world-system*

Актуальність теми. Тема глобального громадянського суспільства привертала до себе увагу філософів та вчених-представників соціальних наук як мінімум з кінця XVIII – початку XIX сторіччя. Можна згадати, приміром, Сен-Сімонівську концепцію всесвітньої асоціації – організованої на соціалістичних началах єдиної світової спільноти, в яку з часом має «злитися» усе людство. Або, скажімо, вчення Імануїла Канта про заснований на основі раціональної системи права всесвітньо-громадянський стан, досягти якого є метою історичного розвитку людства. В подальші роки тема доволі активно розроблялася в соціальних науках, хоча в деякі періоди її актуальність, у зв'язку з певними історичними обставинами, могла дещо йти на спад.

Нова хвиля зростання актуальності теми глобального громадянського суспільства розпочинається у 80-х роках XX сторіччя і триває до сьогодні. Протягом зазначеного періоду в цілому підвищується інтерес вчених до аналізу структур та процесів, що виходять за рамки національних суспільств. В соціальних науках розробляється низка напрямів дослідження глобального громадянського суспільства. Одним з таких напрямів є той, що пов'язаний з осмисленням сутності глобального громадянського суспільства. Ключовим тут є відповідь на запитання, що воно собою являє. Як зазначає Віктор Степаненко, науковий дискурс, який розгортається в межах даного напрямку, має два полярні полюси. На одному з них глобальне громадянське суспільство зображується як сутність, що реально існує, і складає дієву демократичну альтернативу неоліберальній глобалізації економіки та політики. На іншому полюсі воно розглядається як всього лише декоративний

атрибут або свого роду клапан для «випуску пари» невдоволення глобальними соціальними несправедливостями [3, с. 168].

Імануїла Валерстайна важко назвати теоретиком громадянського суспільства. І втім, у наукових доробках вченого можна виокремити теоретичні положення, які стосуються й цієї теми. Вони можуть додати аргументи у дослідження, спрямовані на осмислення сутності глобального громадянського суспільства. Підхід Валерстайна має теоретико-методологічні особливості: американський вчений бере за об'єкт аналізу із самого початку глобальне утворення – модерну світ-систему або, як він її ще називає, європейську капіталістичну світ-економіку. Це утворення стає контекстом, в якому розглядаються соціальні явища та процеси.

Метою статі є виокремити та узагальнити положення світ-системного аналізу Імануїла Валерстайна стосовно тематики, пов'язаної з ідентифікацією атрибутивних ознак глобального громадянського суспільства. Для базового визначення глобального громадянського суспільства можна звернутися до європейської критичної теорії. В напрацюваннях її представників стосовно даної проблематики добре висвітлено проблемні моменти, пов'язані з його ідентифікацією. Відштовхуючись від положень європейської критичної теорії, зручно буде перейти до світ-системного підходу Імануїла Валерстайна і в цьому контексті поглянути на глобальне громадянське суспільство.

1. Проблема виявлення атрибутивних ознак глобального громадянського суспільства в напрацюваннях представників європейської критичної теорії.

Представники європейської критичної теорії розглядають громадянське суспільство в рамках територіально обмеженої соціальної одиниці, що позначається терміном «суспільство модерну». Громадянське суспільство становить структурний елемент цієї одиниці, відокремлений від двох інших її базових структурних елементів – капіталістичного господарства та модерної держави. Кожен з трьох потрактовується як автономна сфера, що розвивається за власною внутрішньою логікою. Господарство є сферою, в рамках якої впорядковуються цілераціональні економічні відносини з приводу створення та розподілу додаткової вартості. Держава виступає царинною, в якій реалізуються цілераціональні відносини стосовно розподілу та здійснення адміністративної влади. Громадянське суспільство потрактовується як сфера, в межах якої відбуваються комунікативні відносини – відкрита раціональна комунікація, спрямована на досягнення взаєморозуміння щодо того, як влаштувати спільне, колективне життя відповідно до універсальних принципів справедливості. В суспільстві модерну означені три сфери, з одного боку, протистоять одна одній, але з іншого – доповнюють одна одну в своїх функціях і за рахунок цього стабілізують одна одну [9, р. 217-219; 10, р. 318-319].

Спираючись на працю Ненсі Фрейзер, можна виокремити такі ознаки громадянського суспільства: воно територіально збігається з юридично визначеними кордонами певного суспільства модерну; в результаті комунікації в його межах відбувається виробництво громадської думки, яка

адресується державі, що має суверенітет над даною територією; суб'єктами комунікації виступають члени легально конституційованої політичної спільноти – нації, тобто громадяни держави, які можуть об'єднуватися в недержавні та негосподарські добровільні асоціації, організації та рухи; кожен, хто є громадянином, має право брати участь в комунікативних процесах нарівні з іншими громадянами; комунікація реалізується через національні мас-медіа, які з'єднують між собою територіально розпорощених учасників; комунікація передбачає наявність спільного лінгвістичного медіуму – державної мови або декількох державних мов [11, р. 10-12].

Громадянське суспільство функціонує так, що в його межах привертається увага до дій, подій, станів справ, які, відбуваючись в тих чи інших сферах суспільства модерну, порушують справедливість. Громадяни держави «збурюються» і в комунікативних мережах публічної сфери здійснюють усебічне їх обговорення із тим, щоб досягти взаєморозуміння стосовно ставлення до них і стосовно вибору шляхів виправлення ситуації. У результаті генерується громадська думка, і через неї громадянське суспільство чинить тиск на адміністративний апарат держави, змушуючи останній ухвалювати й упроваджувати рішення, які мають відновити порушену справедливість. Беручи участь в комунікативних процесах виробництва громадської думки, громадяни держави утверджуються в переконанні, що вони реально впливають на організацію відносин у тих чи інших суспільних царинах. Суспільство тоді стає для них їхнім власним «життєсвітом», який вони самі для себе конституують, а між ними посилюється почуття належності до однієї національної спільноти, тобто зміцнюється соціальна солідарність.

Юрген Габермас показує, що в історичній перспективі суспільство модерну як особливий тип соціальної системи з'являється у період раннього модерну в країнах географічного регіону Західної Європи. Його виникнення було спричинене зародженням та розвитком в цьому регіоні капіталізму. Однак, протягом періоду раннього модерну суспільство модерну ще не досягло достатнього ступеня своєї раціоналізації. Три його базові структурні елементи вже виокремилися, але їх відділення одне від одного поки не завершилося. Зокрема, ще не сталося повного відокремлення громадянського суспільства від капіталістичного господарства. Останні два елементи входили до складу єдиної широкої громадянської сфери. Ця сфера охоплювала як приватні і публічні добровільні організації та асоціації, що знаходилися поза межами держави, так і капіталістичний ринок з його інституціями. Вона протистояла абсолютистській державі, а невелика, збалансована і обмежена територіальними рамками товарна економіка, що функціонувала на базі приватної власності за умов відкритого ринку, була її основою [7, р. 44].

Раціоналізація суспільства модерну завершується у період пізнього модерну, що розпочався після Французької революції. Абсолютистська держава змінюється державою формально більш демократичною. Капіталістичне господарство та громадянське суспільство остаточно відокремлюються одне від одного і оформлюються як автономні царини.

Разом із сферою держави усі три укупі формують системний каркас суспільства модерну. Проте тепер на передній план виходить проблема системного балансу між ними. В суспільствах тих чи тих країн можуть складатися ситуації, коли або держава, або капіталістичне господарство вивищується над двома іншими сферами, вторгається в їхні межі та підпорядковує їх логіці свого розвитку, порушуючи таким чином їх нормальне функціонування. Як перший, так і другий випадки висвітлені в роботах представників європейської критичної теорії від Георга Лукача до Юргена Габермаса.

За умов переважання держави над господарством та громадянським суспільством в країні встановлюється недемократичний, наприклад, авторитарний або тоталітарний, політичний режим. В таких обставинах громадянські права та обов'язки урізаються, зростає кількість репресивних адміністративних дій держави по відношенню до населення. Ринкові, засновані на володінні приватною власністю відносини у сфері господарства дегенерують, а функціонування громадянського суспільства цілком визначається і контролюється державою, що проявляється, зокрема, у виборі державою тем для публічної комунікації та аргументів, які при цьому слід використовувати.

Якщо над іншими двома сферами вивищується господарство, в країні утверджується «дикий капіталізм». За таких умов держава стає мінімальною, вона виконує лише обмежені функції «нічного вартового». Зростає ступінь експлуатації та зuboжіння нижчих класів. Спілкування у царині громадянського суспільства під тиском неконтрольованого і нерегульованого ринку фрагментується та уречевлюється, механізми комунікативного виробництва громадської думки розвалюються. В обох випадках системного дисбалансу – будь то переважання держави або господарства над двома іншими сферами – громадянське суспільство занепадає. Вільна раціональна комунікація в ньому деґрадує, ускладнюється можливість комунікативного досягнення взаєморозуміння, а соціальна солідарність послаблюється.

В результаті тривалих і складних трансформаційних процесів, після Другої світової війни в суспільствах країн Заходу вдалося врівноважити три базові сфери. Остаточне встановлення демократичних або соціал-демократичних політичних режимів обмежило авторитарні спонукання держави і посилило роль громадянського суспільства. Демократична держава на законодавчих підставах ставала йому підзвітною. Вона зобов'язана була зважати на думку нації громадян, а рішення, які вона ухвалює, не повинні цій думці суперечити. Рівночасно, було легально закріплено автономний статус як громадянського суспільства, так і капіталістичного господарства. З іншого боку, на основі механізму комунікативного виробництва громадської думки і подальшого тиску за її допомогою на державу з вимогою вжити адміністративних заходів, вдалося опанувати капіталістичне господарство, згладити соціальну несправедливість, спричинену його розвитком, і, в результаті, встановити такий спосіб господарювання, який Петер Козловські назвав «етичним та

демократичним капіталізмом» [4]. В країнах Заходу сформувалися розвинені, раціоналізовані, соціально інтегровані суспільства модерну.

Процеси, пов'язані з глобалізацією капіталістичного господарства, порушують начебто досягнутий системний баланс. Як показує Ульріх Бек, починаючи приблизно із 70-х років ХХ сторіччя, капітал все активніше трансцендує кордони суспільств модерну і розгортає свою діяльність в межах світового, глобального простору. Формується єдине глобальне капіталістичне господарство, що здійснюється над окремими країнами. Воно отримує перевагу над державою та громадянським суспільством, оскільки останні два залишаються територіально вкоріненими, а перше більше не прив'язане до конкретної території. Глобальному капіталістичному господарству вдається, з одного боку, звільнитися з-під контролю демократичної держави та громадянського суспільства, а з іншого, – послабити їх і поступово підпорядкувати логіці свого розвитку [1, с. 22-25].

Новий виток системного дисбалансу призводить до негативних соціальних наслідків. Ульріх Бек зазначає, що домінування глобального капіталістичного господарства спричинює зростання безробіття і неповної зайнятості, фінансову нестабільність та фінансові кризи, скорочення бюджетних соціальних програм і видатків, зростання нерівності та зuboжіння. Нерегульований розвиток глобального капіталістичного господарства, окрім того, викликає порушення функціонування екосистеми планети, що може призвести до глобальних катастроф навколишнього середовища [1, с. 125]. Юрген Габермас додає до цього списку ще й такі опосередковані наслідки, як зростання нетерпимості по відношенню до іноземців, до людей з іншим кольором шкіри, представників інших релігій тощо, підйом правого популізму навіть в успішних демократичних країнах. Означені тенденції супроводжуються соціальною дезінтеграцією та зростанням ефектів аномії [5, с. 288].

В межах суспільства модерну функціонування капіталістичного господарства вдалося врегулювати зусиллями «союзу» демократичної держави та громадянського суспільства. Оскільки капіталістичне господарство трансцендує територіальні кордони окремих країн і стає глобальним, то для того, щоб його впорядкувати та відновити системний баланс, і для того, щоб виправити спричинені ним соціально несправедливі наслідки, в глобальний соціальний простір, на переконання представників європейської критичної теорії, мають вийти й обидва «учасники» вищезазначеного «союзу». Але чи є підстави стверджувати, що держава і громадянське суспільство вийшли або знаходяться, так би мовити, в «процесі виходу» на глобальний рівень? І от у цьому місці європейська критична теорія стикається з труднощами. Про вихід держави ще начебто можна вести мову, зважаючи на розбудову, наприклад, такого регіонального наднаціонального державного утворення, як Європейський Союз. Хоча воно і не характеризується важливими атрибутами держави: монополією на засоби насилля та монополією на визначення зовнішньої політики.

А от ситуація з глобалізацією громадянського суспільства виглядає більш проблемною. Комунікативні мережі публічної сфери вийшли за рамки

окремих суспільств, сформували єдиний глобальний комунікативний простір і начебто дають можливість налагодити світову громадянську комунікацію. Існує також й низка глобальних неурядових і негосподарських громадських організацій, сфера діяльності яких не обмежується кордонами однієї окремої країни. Однак, цього ще недостатньо. Для того, щоб ствердно говорити про глобальне громадянське суспільство з позицій європейської критичної теорії, мають бути наявними два ключові індикатори: єдина світова соціальна спільнота, члени якої могли б легітимно брати участь в комунікативних процесах виробництва глобальної громадської думки, і глобальне державне утворення, яке здатне було б врегульовувати відносини в глобальному соціальному просторі, і на яке могла б легітимно чинити тиск світова соціальна спільнота. Але чи наявні ці два індикатори, залишається до кінця непроясненим.

Представники європейської критичної теорії намагаються їх виявити. Проте, це є не таким вже й простим завданням. Ненсі Фрейзер веде мову про наявність не однієї глобальної, але декількох наднаціональних соціальних спільнот, що функціонують паралельно одна одній. Критерієм, на основі якого представники різних націй згуртовуються в наднаціональну спільноту, є їх приналежність до одного й того ж комплексу глобальних структур та інститутів, що визначають їх повсякденне життя. Оскільки комплексів глобальних структур та інститутів існує декілька, то для кожного з них створюється релевантна наднаціональна спільнота. Останніх, відповідно, формується деяка кількість. В межах кожної з них генерується своя наднаціональна громадська думка. Вироблені таким чином громадські думки можуть чинити тиск на наднаціональні державні утворення, які характеризуються адміністративною владою, достатньою для врегулювання соціальних відносин на наднаціональному рівні. Прикладом таких для дослідниці виступає Європейський Союз. Ненсі Фрейзер наголошує на необхідності подальшої розбудови та розширення подібних наднаціональних державних утворень [11, р. 30-33].

Ульріх Бек вважає, що основою для створення глобальної громадянської спільноти є екологічні ризики. Перед загрозою світової екологічної катастрофи усі люди, незалежно від класової позиції, статусу, раси, релігійних поглядів, національної ідентичності тощо, згуртовуються в єдину глобальну спільноту, сенсом існування якої стає порятунок навколишнього середовища. Ульріх Бек називає її «світовою спільнотою ризику». Комунікативні мережі глобальної публічної сфери стають місцем, де члени цієї спільноти реалізують практики спілкування, спрямовані на тематизацію, обговорення та на пошуки шляхів вирішення проблем, пов'язаних із екологічними загрозами. За умов відсутності єдиного глобального державного утворення, глобальна громадська думка, що виробляється в межах спільноти ризику, тисне безпосередньо на суб'єктів глобального капіталістичного господарства з метою змусити їх відповідально ставитися до збереження навколишнього середовища. Тиск здійснюється опосередковано, через здатність глобальної громадської думки мобілізувати світовий рух споживачів, учасники якого можуть свідомо

відмовитися купувати товар або послугу транснаціонального виробника, що продукує екологічні ризики [6, р. 9-12, 97].

Юрген Габермас говорить про необхідність ухвалення світової конституції, що мала би пріоритет над національним правом. Такий крок, по-перше, дасть змогу легально створити єдину світову громадянську спільноту, що буде характеризуватися чітко визначеним правовим статусом. Члени даної спільноти не втрачатимуть своєї національної приналежності, але просто набудуть додаткової постнаціональної ідентичності. По-друге, ухвалення світової конституції відкриє шлях до розбудови єдиного глобального державного утворення із світовим парламентом та світовим урядом. Воно могло би на законних підставах врегульовувати соціальні відносини в межах глобального простору, і до нього була би звернена глобальна громадська думка. Воно не мало би монополії на засоби насилля, контроль над якими залишався би в руках урядів національних держав. Однак, ті, у свою чергу, не могли би користуватися ним на власний розсуд, натомість – у чіткій відповідності із нормами світової конституції і тільки після політичних рішень глобальної держави. Габермас називає базові питання, які потрапляють до сфери компетенції глобальної держави: врегулювання функціонування глобального господарства і, зокрема, світових фінансових ринків, дотримання прав людини, збереження навколишнього середовища, підтримання миру тощо [8, р. 58-61].

Аргументи, які пропонують представники європейської критичної теорії, все ж не знімають проблемної ситуації. Індикатори, які би вказували на те, що розпорошені по території земної кулі співрозмовники є єдиною соціально інтегрованою громадянською спільнотою, а не випадковими дезінтегрованими учасниками, або на те, що їх комунікативні зусилля матимуть практичні наслідки з точки зору врегулювання соціальних відносин в глобальному соціальному просторі, до кінця не прояснені. Європейська критична теорія не може їх однозначно виявити. Натомість вона скоріше вказує на те, що громадянське суспільство має вийти за межі окремих суспільств модерну, має стати глобальним, щоб у союзі з «глобальною державою», яку також ще потрібно розбудувати, збалансувати функціонування глобального капіталістичного господарства.

2. Застосування окремих положень світ-системного аналізу Імануїла Валерстайна для осмислення глобального громадянського суспільства

Якщо поглянути на громадянське суспільство в контексті такої соціальної одиниці, як європейська капіталістична світ-економіка, то можна отримати інший його образ. Часові рамки його виникнення, причини та особливості появи, а також функції, які воно виконує, потрактовуватимуться інакше. Відповідно, зміниться й інтерпретація глобального громадянського суспільства а проблеми з його ідентифікацією, які намагається вирішити європейська критична теорія, постануть в іншому світлі. Згідно з Імануїлом Валерстайном, європейська капіталістична світ-економіка виникла протягом «довгого XVI сторіччя» в Західній Європі. Відтоді вона пройшла декілька хвиль свого територіального розширення й у кінцевому підсумку охопила

увесь світ. В межах світ-економіки існує багато політичних одиниць, люди, що живуть в ній, сповідують різні релігії, розмовляють різними мовами, їх повсякденне життя суттєво відрізняється, але вона при цьому залишається цілісним утворенням, згуртованим на основі єдиної економіки. Базовим системним принципом, згідно з яким розвивається світ-економіка, є нескінченне нагромадження капіталу [2, с. 85-86].

Європейська капіталістична світ-економіка складається з двох структур. Першою є осьовий поділ праці, в якому виокремлюються три виробничі регіони, що характеризуються нерівним ступенем розвитку: ядро, напівпериферія та периферія. У виробничому регіоні периферії створюються умови для спрямування економічної діяльності у виробництво сировинної продукції з низькою додатковою вартістю. У зоні ядра вона скеровується у виробництво технологічної продукції з високою додатковою вартістю. Напівпериферія посідає проміжне становище між першими двома. В результаті обміну технологічної продукції ядра на сировинну продукцію периферії додаткова вартість за посередництва «конвеєрних стрічок» напівпериферії перетікає до ядра й осідає там. Формується механізм експлуатації ядром робочої сили та сировини периферії за одночасного закріплення недорозвитку останньої [12, р. 86-87, 116, 219].

Друга структура світ-економіки представлена державами, міждержавними блоками та системою міждержавних відносин. В країнах ядра формуються сильні держави, які підтримують домінування ядра над периферією, в тому числі й за допомоги військової сили. Вони сприяють нерівномірному перерозподілу додаткової вартості між виробничими регіонами. Рівночасно з цим, держави ядра ведуть постійну боротьбу між собою за право експлуатувати периферію та контролювати напівпериферію. У країнах периферії формуються слабкі держави, які мало що здатні протиставити державам ядра. Їхня роль зводиться до збалансування місцевого бюджету та підтримання соціального порядку на контрольованих ними територіях. Спираючись на означені дві структури, еліти країн ядра отримують змогу привласнювати левову частку виробленої в межах світ-економіки додаткової вартості [13, р. 32, 65, 113-116].

Імануїл Валерстайн не особливо займається дослідженням громадянського суспільства. Але у світ-системному аналізі американського вченого наявні теоретичні положення, які дають підстави припустити, що громадянське суспільство є третьою структурою світ-економіки. Такий його статус неочевидний і, звичайно, потребує обґрунтування. Громадянське суспільство визначається як сфера комунікативних відносин. І якщо воно дійсно є третьою структурою, то комунікація в його межах має бути організована таким чином, щоб це не суперечило логіці розвитку світ-економіки – комунікація повинна прямо чи опосередковано сприяти нескінченному нагромадженню капіталу.

Відповідно до теоретичних положень світ-системного аналізу Імануїла Валерстайна, сучасне громадянське суспільство як структура модерної світ-системи оформлюється у часовий проміжок між 1789 та 1848 роками. Його виникнення співпадає з настанням у світ-економіці «епохи лібералізму» і

безпосередньо пов'язане з нею. Поява самої епохи була спричинена ключовою в історичному розвитку модерної світ-системи подією – Французькою революцією. Епоха лібералізму проявляє себе у двох вимірах: структурному і культурному. Перший пов'язаний із встановленням в країнах світ-економіки нової історичної моделі держави – так званої ліберальної держави; другий – із утвердженням ідеології лібералізму як єдиної геокультури модерної світ-системи. Обидва втілюються в особливостях будови громадянського суспільства і лягають в основу двох відповідно вже його вимірів – інституційного та дискурсивного. Інституційний вимір громадянського суспільства представлений соціальними інститутами, що створюють умови для циркуляції відкритої, публічної комунікації в соціумі; дискурсивний – з культурним знанням, кодами та символами, які лягають в основу самого спілкування, задають правила комунікації, формують дискурс громадянського суспільства.

Яким чином Французька революція могла призвести до появи ліберальної держави, до утвердження лібералізму як єдиної геокультури і до створення громадянського суспільства? Згідно з Валерстайном, в результаті Французької революції на історичній арені з'явився новий суб'єкт – повсталі широкі народні маси, що включали в себе нижчу страту та міський середній клас. Цей суб'єкт спрямував революційну енергію на здійснення перерозподілу додаткової вартості на власну користь. Маса прагнули зруйнувати структури та механізми світ-економіки, які вможлилювали нескінченне нагромадження капіталу. Власне тому Французька революція, на переконання Імануїла Валерстайна, мала антисистемний, а не «буржуазний» характер. Оскільки вибух стався у ключовій країні ядра, легітимність світ-економіки похитнулася, і революційні повстання почали ширитися країнами як ядра, так і інших виробничих регіонів.

Повсталі маси висунули вимогу змістити локус суверенітету від монарха до народу. На практиці це означало трансформацію держави з абсолютистської монархічної у народну демократичну. В разі задоволення такої вимоги широкі народні маси отримували контроль над державою і разом з ним – реальні засоби для перерозподілу додаткової вартості, а еліти втрачали як владу, так і можливість подальшого здійснення нескінченного нагромадження капіталу. З одного боку, еліти були вимушені зважати на вимоги повсталого народу. Але з іншого – вони ніяк не могли допустити встановлення народної держави. Щоб знайти вихід з проблемної ситуації еліти мали проявити кмітливість та винахідливість. Їм слід було винайти модель держави, яка б на перший погляд виглядала народною, а насправді не була такою, але попри те не втрачала підтримки значної частини народу, і встановлення її заспокоїло б революційно налаштоване населення. Історичним рішенням стало створення моделі ліберальної держави, що власне і прийшла на зміну абсолютній монархії [15, р. 1, 23].

Встановлення нової моделі держави розпочалося з проведення конституційної та електоральної реформ у країнах ядра. Ухвалення конституцій обмежило владу монарха, а надання права голосу народові дало йому змогу обирати законодавчі органи держави. Наступним кроком стало

введення широких громадянських прав. Рівність перед законом, право на свободу пересування та вибору, свобода слова, думки, совісті, віри та переконань, право об'єднуватися у громадські організації, асоціації та політичні партії, право на вільне отримання інформації – всі ці права уможливили публічне обговорення актуальних політичних, економічних та інших питань. В результаті реформ було створено фундамент моделі ліберальної держави – націю громадян.

Аргументація, яку наводить Валерстайн, дає підстави припустити, що модель ліберальної держави передбачає не лише встановлення нібито зверненої до народу модерної ліберальної держави, але й модерного громадянського суспільства. Здійснення відкритої комунікації у сфері громадянського суспільства повинне було давати змогу населенню легально впливати на державу, примушуючи останню вживати тих чи інших заходів. Зі свого боку, держава ставала підзвітною громадянському суспільству й орієнтувалася на його вимоги; рішення, які вона ухвалювала, мусили відповідати його волі. Через таку схему мав би реалізуватися «народний» характер нової моделі держави. Проте фактично модель уможлиблювала лише обмежену участь в обговоренні вельми вузького кола локальних питань. Її впровадження не змінювало позиції еліт і не порушувало системних принципів, на засадах яких розвивається світ-економіка. Утім, підтримку народу, принаймні ключової його частини – міського середнього класу, – вона все ж здобула.

Разом із встановленням моделі ліберальної держави фактично було створено інституційний вимір громадянського суспільства. До нього можна віднести низку інститутів. Першим таким є громадська думка, виробництво якої було легально уможливлено і врегульовано нормами права. Другим можна назвати ліберальну державу, позаяк саме на неї спрямований комунікативний тиск громадської думки, і вона зобов'язана на нього реагувати. Без наявності ліберальної держави громадянське суспільство навряд чи могло б функціонувати. До інститутів громадянського суспільства доречно віднести вільні та незалежні мас медіа, які розширили публічну сферу і дали змогу циркулювати комунікації крізь увесь соціум. Слушно назвати й систему громадянських прав, а особливо – право голосу. Сюди ж є сенс віднести й добровільні асоціації, організації, партії тощо, легально створювані громадянами і регульовані у своїй діяльності законодавчо.

Особливістю розбудови моделі ліберальної держави стало те, що не всі категорії населення спочатку були включені в громадянське суспільство як повноправні члени. Оскільки громадянське суспільство є сферою, де відбувається публічна раціональна комунікація, метою якої є визначення шляхів правильного влаштування соціуму, то для того, щоб приймати участь в такій комунікації, людина має володіти певними якостями. Вона повинна бути раціональною та розсудливою, активною та автономною, відкритою та ввічливою, повинна мати високий культурний рівень та широкий кругозір, вміти вести раціональну комунікацію, аргументувати свої висловлювання і захищати їх від об'єктивної критики. Тільки якщо участь в громадянському суспільстві буде обмежена людьми з такими якостями, комунікативно

досягнуте взаєморозуміння стане можливим. Але чи є критерії, які б однозначно вказували, що людина володіє необхідними громадянськими якостями?

Одразу після Французької революції було встановлено три такі основні критерії: приватна власність, стать та раса. Вважалося, що якщо у людини немає приватної власності на засоби виробництва або достатнього рівня доходу, і якщо вона заробляє на життя найманою працею, то така людина вочевидь є пасивною та залежною, нею легко маніпулювати і на неї легко впливати. Навряд чи вона здатна зайняти тверду позицію в громадянській комунікації й відстоювати її. Або якщо людина є жінкою, то це одразу вказує на те, що вона, відповідно до своєї природи, є занадто емоційною та ірраціональною, позбавленою самоконтролю, збудливою та запальною. Чи може вона дотримуватися правил раціональної, виваженої комунікації? Очевидно, що ні. Або якщо людина має темний колір шкіри, то це говорить про те, що вона є лінивою та пасивною, створеною для важкої фізичної праці і не здатною до діяльності духовної. Вона не зможе підтримувати раціональне спілкування в громадянському суспільстві.

Представники нижчої страти – наймані робітники, жінки та темношкірі – оголошувалися людьми, що не володіють необхідними для участі в громадянському суспільстві якостями. Вони не здатні вести раціональну громадянську комунікацію, вони є некомпетентними у питаннях раціональної організації суспільства, і навряд чи зможуть зробити вагомий внесок в обговорення суспільно важливих питань. Для соціуму буде краще, якщо ці категорії населення будуть вилучені за межі громадянського суспільства. В цілому вони також є членами нації і володіють базовими правами, як от право на життя, право на захист своєї особи та власності тощо. Але їм має бути відмовлено у наданні електоральних та широких громадянських прав. Модель ліберальної держави, отже, із самого початку було встановлено так, що повноцінне членство в громадянському суспільстві отримала відносно невелика частка народу – міський середній клас, а якщо сказати ще більш конкретніше – тільки білі, освічені, заможні чоловіки.

Здобувши право голосу і право легально брати участь у комунікативних процесах виробництва громадської думки, міський середній клас набув впевненості, що він реально впливає на організацію суспільного життя та визначає напрямок його розвитку. Він відійшов від революційної практики, комфортно влаштувавшись у межах нового соціально-політичного порядку «суспільства модерну». Після цього революційні виступи нижчої страти втратили свою гостроту і вже не становили серйозної небезпеки. Без мережеских та організаційних ресурсів міського середнього класу антисистемні повстання низів мали вельми невеликі шанси на успіх. Згідно з Валерстайном, встановлення моделі ліберальної держави завершилося у 1830-1832 роках у трьох країнах ядра світ-економіки – Великій Британії, Франції та Бельгії. Головним її адептом та опорою став міський середній клас. Модель забезпечила структурну стабільність модерної світ-системи й відновила її втрачену легітимність [15, р. 73-75].

Після 1832 року антисистемні повстання, що відбувалися в тих чи інших країнах світ-економіки, вже за апробованою схемою вдало спрямовувалися в річище встановлення ліберальної держави. З антисистемних вони трансформувалися або в ліберальні буржуазні, або в національні буржуазні революції. Зміни, пов'язані з формуванням нових соціальних одиниць – модерних національних суспільств, – не порушували функціонування світ-економіки. Просто відтепер процеси акумуляції еліти мали здійснювати в умовах дещо інших соціально-політичних реалій. Нова модель стала шаблоном для політичних змін і з часом з більшим чи меншим успіхом впроваджувалася скрізь в межах модерної світ-системи.

Функціонування громадянського суспільства було би неможливе також і без другого виміру – дискурсивного. Він пов'язаний з культурним запасом знання, який використовується безпосередньо в процесі спілкування. Найбільш важливим у цьому плані є ціннісно-нормативне знання. Для того, щоб вести комунікацію стосовно питань раціональної організації соціуму, має бути наявний деякий загальноприйнятий у спільноті, легітимний набір цінностей, на який учасники комунікації могли би поспиритися, здійснюючи свої комунікативні практики, використовувати його для осмислення та інтерпретації тих чи інших подій, станів справ тощо, і на основі якого можна було б виробляти шляхи або програми покращення функціонування соціуму. З нього виводяться культурні коди та символи, які використовуються в комунікації. Але такий набір цінностей повинен бути особливим.

Модель ліберальної держави була створена так, щоб її можна було встановити в будь-якій країні ядра, напівпериферії чи периферії. Вона стала стандартною для держав модерної світ-системи після Французької революції. Оскільки громадянське суспільство утворюється разом зі встановленням ліберальної держави, воно також має бути стандартним. Воно повинне характеризуватися однаковими атрибутами незалежно від країни світ-економіки, де воно утверджується. Це означає, що окрім стандартних соціальних інститутів, ціннісно-нормативний запас знання має бути також скрізь однаковим. В якому б виробничому регіоні модерної світ-системи не знаходилася країна, якими б не були її культурні особливості, хоч би якою мовою розмовляли її мешканці та яку релігію вони сповідували, якщо в цій країні встановлюється модель ліберальної держави, в ній має бути утверджений стандартний набір цінностей, що уможлиблював би типову комунікацію в царині громадянського суспільства.

Виглядає на те, що лібералізм як геокультура модерної світ-системи забезпечив таке єдине ціннісно-нормативне наповнення дискурсивного виміру громадянського суспільства. Геокультура світ-економіки, як показує Валерстайн, виникла у перебігу Французької революції й остаточно утвердилася до 1848 року. Лібералізм містить у собі систему цінностей, до якої можна віднести передусім свободу, рівність та справедливість, а також низку інших, похідних від них, зокрема, толерантність, гідність, індивідуальну автономію тощо. Геокультура модерної світ-системи дала змогу трансцендувати або винести за дужки культурно-релігійні особливості населення будь-якої країни, й, укупі з відповідними соціальними інститутами,

створити в ній стандартизовану, модерну раціональну спільноту – громадянське суспільство.

Байдуже щодо яких питань влаштування суспільства громадяни не намагалися досягти взаєморозуміння, вони у своєму спілкуванні мають використовувати типовий набір ліберальних цінностей. Але це призводить до відносної стандартизації самої комунікації. Вона стає достатньо визначеною або каналізованою, розгортається у більш-менш визначеному напрямку. Спрямування комунікації виявляється ще й у тому, що людина, яка посилятиметься на інші, альтернативні лібералізові цінності, може дістати характеристику «uncivil», і в найліпшому разі буде витіснена на периферію громадянського суспільства, а в найгіршому – виключена з нього. Коли відбувається комунікація стосовно питань влаштування суспільства, заданий набір цінностей, незалежно від регіону світ-економіки, дає змогу сконструювати приблизно однаковий образ правильно зорганізованого раціонального суспільства – відкритого, справедливого, рівного тощо. На нього слід орієнтуватися в громадянському спілкуванні. Суспільства, що реально існують, ще далекі від такого образу, тож їх слід до нього «підтягнути».

З розбудовою громадянського суспільства, з'явилася упевненість, що відтепер будь-які дефекти в суспільстві можна виправити мирно, шляхом відкритої публічної комунікації, шляхом виробництва громадської думки й тиску через неї на ліберальну державу. Нація громадян сама здатна визначати напрямок розвитку свого суспільства і поступово, крок за кроком спрямовувати його до дедалі більш впорядкованого й раціонального стану. Звичайно, на це потрібен відносно тривалий період часу. Миттєві зміни неможливі. Але у віддаленому майбутньому суспільство, скеровуване волею своїх мешканців-громадян, обов'язково ставатиме все більш справедливим та раціональнішим. Радикальні, революційні способи соціальних змін постають як не тільки недоречні та неактуальні, а й небезпечні та шкідливі. Фактично ж, під кутом зору положень світ-системного аналізу Валерстайна, виглядає так, що конструкція «ліберальна держава – громадянське суспільство» стала механізмом, за допомогою якого елітам країн ядра модерної світ-системи вдалося придушити антисистемні виступи нижчої страти шляхом обмеженого залучення міського середнього класу до процесів політичного управління.

Коли модель ліберальної держави вже було надійно встановлено в ключових країнах ядра, нижчій страті стало очевидно, що вона не відповідає її інтересам. Мети революційних повстань досягнуто не було. По-справжньому народної держави не з'явилося. Нижча страта так і не отримала контроль над важелями перерозподілу додаткової вартості. Низи прагнули далі продовжувати революційну боротьбу, прагнули втілити більш радикальні зміни. Але історичний момент було втрачено. Модель ліберальної держави стала реальністю життя, так просто її змінити вже було неможливо. Тому нижчій страті довелося пристосовуватися до неї. Низи стали вимагати для себе електоральні та широкі громадянські права. Проте міський середній клас почав чинити спротив розширенню прав. Здобувши повноцінне членство

в громадянському суспільстві, він шукав способи не пустити туди нижчу страту. В цьому плані його інтереси збіглися з інтересами еліт модерної світ-системи, які також не сприймали ідею політичної участі низів. Ситуативно утворився новий союз між міським середнім класом та елітами світ-економіки, і члени цього союзу спрямували свої зусилля на виключення нижчої страти з громадянського суспільства.

У межах громадянського суспільства фактично одразу після його створення виникають соціальні рухи тих, хто виявилися виключеними. Робітничі рухи, рухи феміністок та суфражисток, рухи темношкірих орієнтувалися на використання інститутів громадянського суспільства з метою змалювати себе у світлі позитивних громадянських якостей і на цих засадах обґрунтувати правомірність і необхідність включення. Натомість домінуючі соціальні групи – еліти та міський середній клас – все ще поширювали стереотипи анти-громадянської природи представників нижчої страти, щоб таким чином закрити їм доступ до новоутвореної комунікативної сфери. Тож в громадянському суспільстві відбувалася тривала символічна боротьба за включення.

Із часом основні соціальні рухи досягали успіху і «згасали». Як мінімум у країнах ядра та напівпериферії нижча страта в підсумку набула електоральні та широкі громадянські права: наймані робітники – раніше, жінки і темношкірі – пізніше. Після приблизно півтора сторіччя боротьби, фактично кожен громадянин, не залежно від будь-яких соціальних або демографічних його характеристик, був повноцінно включений в громадянське суспільство і міг на рівних правах з іншими приймати участь в дискурсі громадянської комунікації й у процесах виробництва громадської думки. Тепер вже не тільки невелика частка нації – міський середній клас – але по-справжньому уся нація визначала особливості розвитку суспільства і була відповідальна за нього.

Епоха лібералізму надала широким народним масам впевненість, що вони дійсно контролюють соціальні відносини і процеси, які відбуваються в їхньому соціумі, можуть впливати на них і вдосконалювати їх. Було створено низку інститутів модерної держави та громадянського суспільства, через які маси могли реалізувати свої контроль і вплив. Рівночасно, був інституціоналізований легітимний культурний ціннісно-нормативний контекст, що дав змогу створити дискурс громадянської комунікації, встановити правила, за якими вона має відбуватися. Широкі народні маси врешті решт отримали надію, що суспільство, в якому вони мешкають, не буде більше відчуженим від них.

Але ж оптимістичний імпульс, який надала епоха лібералізму, підштовхує уявити громадянську солідарність як таку, що може вийти за рамки національних суспільств. Комунікацію не варто обмежувати територіальними кордонами окремих країн. Якщо свідомим зусиллям волі громадяни можуть покращити особливості влаштування національних суспільств, то так само вони цілком здатні впливати і на глобальні соціальні відносини та процеси. Потрібно лише розбудувати глобальні інститути громадянського суспільства, і тоді стане цілком під силу виправити світові

соціальні несправедливості. Лібералізм логічно веде до появи переконання, що не тільки можна, але й необхідно розбудувати глобальне громадянське суспільство. Тоді не просто члени певної нації, але люди з новою постнаціональною ідентичністю – громадяни світу – зможуть на основі сили комунікативного розуму спрямувати розвиток усього людства до все більш гуманного, справедливого, раціонального стану.

Однак в контексті світ-системного аналізу Імануїла Валерстайна, така ідея виглядає скоріше ідеологічною обіцянкою, аніж проектом, який реально втілити в практику. Якби глобальне громадянське суспільство було повноцінно розбудоване, воно б тоді претендувало на те, щоб контролювати процеси, які відбуваються в межах модерної світ-системи. Але ж світ-економіка якраз і характеризується тим, що її простір повністю не контролює жодна соціальна одиниця, будь то держава, громадянське суспільство чи можливо ще щось інше. Осьовий поділ праці – базова структура, яка згуртовує світ-економіку в єдине ціле – має залишатися автономною, неконтрольованою структурою. Тільки за таких умов можливе нескінченне нагромадження капіталу і, власне, капіталістичний спосіб виробництва та привласнення додаткової вартості. Виходить, що глобальне громадянське суспільство суперечить логіці розвитку модерної світ-системи.

Потрібно врахувати основну функцію, яку виконало громадянське суспільство в світ-економіці. Після того, як модель ліберальної держави була встановлена, XIX сторіччя і більша частина XX сторіччя пройшли під знаком боротьби нижчої страти за включення в громадянське суспільство. Низи вірили, що отримавши членство в ньому, вони зможуть покращити своє становище в модерній світ-системі. Макс Вебер зазначав, що у XVI–XVII сторіччях протестантська етика, обіцяючи вічне блаженство у потойбічному житті, допомагала нижчій страті змиритися зі своєю невтішною долею, зумовленою невігідною соціальною позицією, і спокійно переносити тягар експлуатації. У XIX–XX сторіччях повноцінне включення нижчої страти до громадянського суспільства та активна комунікативна участь в ньому дарували їй надію на те, що в майбутньому більш справедливий соціальний порядок може бути створений зусиллями самих громадян.

Однак повноцінне включення не принесло очікуваного результату. Нижчій страті не вдалося ані здійснити суттєвий перерозподіл додаткової вартості на свою користь, ані похитнути владні позиції еліт. Натомість її повстанська енергія з антисистемних революцій була вдало переспрямована в річище боротьби за включення в громадянське суспільство і таким чином вичерпана. Нижча страта більше не становила небезпеки для розвитку модерної світ-системи. Фактично, громадянське суспільство із самого початку було створене, як «національне», тобто як таке, що не передбачає виходу за межі окремої країни.

Висновки:

Спираючись на теоретичні положення представників європейської критичної теорії, можна підсумувати, що доки не встановлено наявності єдиної світової громадянської спільноти і доки не розбудовано повноцінного принаймні наднаціонального державного утворення, говорити

про те, що глобальне громадянське суспільство є завершеною, сформованою сутністю, можливо є, можливо, дещо передчасно, не зважаючи на наявність розвинених комунікативних мереж глобальної публічної сфери і глобальних громадських організацій.

Якщо стати на позиції світ-системного аналізу Імануїла Валерстайна, то можна поміркувати над тим, що глобальне громадянське суспільство навряд чи може бути повноцінно розбудоване в межах європейської капіталістичної світ-економіки, оскільки суперечить логіці нескінченного нагромадження капіталу. Поява віри у можливість і необхідність розбудови глобального громадянського суспільства була спричинена епохою лібералізму, що постала в модерній світ-системі після Французької революції, і виглядає скоріше своєрідною ідеологічною обіцянкою, ніж реальним проектом, який може бути втілений в практику.

Національне громадянське суспільство було до певної міри штучно створене з метою приборкати нижчу страту після Французької революції. Оскільки придушити революційні виступи низів каральними репресивними засобами не вдавалося, елітам країн ядра модерної світ-системи довелося піти на встановлення на своїх територіях конструкції «ліберальна держава – громадянське суспільство». Її встановлення уможливило поступовий випуск повстанської енергії нижчої страти так, щоб вона не нашкодила нормальному розвитку європейської капіталістичної світ-економіки. Розбудова глобального громадянського суспільства в таких умовах, виходячи з положень світ-системного аналізу Валерстайна, не передбачалася.

Виходячи з позицій світ-системного аналізу Імануїла Валерстайна, можна поміркувати над тим, що глобальне громадянське суспільство як автономна комунікативна сфера або структура в цілому може бути створена, але ж в межах іншої історичної системи, ніж європейська капіталістична світ-економіка, з іншим, ніж капіталістичний, способом виробництва і привласнення додаткової вартості.

Список використаних джерел:

1. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / Ульрих Бек; пер. с нем. А. Б. Григорьева и В. Д. Седельника. – Москва: Прогресс-Традиция, Издательский дом «Территория будущего», 2007. – 464 с.
2. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: введение / Иммануил Валлерстайн; пер. с англ. Натальи Тюкиной. – Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.
3. Глобалізація в соціологічному вимірі / за ред. Віктора Степаненка та Віктора Бурлачука. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2011. – 318 с.
4. Козловски П. Прощание с марксизмом-ленинизмом: о логике перехода от развитого социализма к этическому и демократическому капитализму. Очерки персоналистской философии / Петер Козловски; пер. с нем., под редакцией М. Н. Грецкого. – СПб: Экономическая школа, 1997. – 216 с.
5. Хабермас Ю. Политические работы / Юрген Хабермас; сост. А. В. Денежкина, пер. с нем. Б. М. Денежкина. – Москва: Праксис, 2005. – 368 с.

6. Beck U. World at Risk / Ulrich Beck; translated from German by Ciaran Cronin. – Cambridge: Polity Press, 2011. – 269 p.
7. Habermas J. Between facts and norms: Contribution to a discourse theory of law and democracy / Jürgen Habermas; translated from German by William Rehg. – Cambridge: The MIT Press, 1998. – 631 p.
8. Habermas J. The crisis of the European Union: a response / Jürgen Habermas; translated from German by Ciaran Cronin. – Cambridge: Polity Press, 2012. – 140 p.
9. Habermas J. The theory of communicative action / Jürgen Habermas; translated from German by Thomas McCarthy. – Volume one: Reason and the rationalization of society. – Boston: Beacon Press, 1984. – 465 p.
10. Habermas J. The theory of communicative action / Jürgen Habermas; translated from German by Thomas McCarthy. – Volume two: Lifeworld and system. – Boston: Beacon Press, 1987. – 457 p.
11. Transnationalizing the Public Sphere / Nancy Fraser et al.; edited by Kate Nash. – Cambridge: Polity Press, 2014. – 168 p.
12. Wallerstein I. The modern world-system I: capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century / Immanuel Wallerstein. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2011. – 410 p.
13. Wallerstein I. The modern world-system II: mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600-1750. New York: Academic Press, 1980. – 370 p.
14. Wallerstein I. The modern world-system III: the second era of great expansion of the capitalist world-economy, 1730-1840s / Immanuel Wallerstein. – San Diego: Academic Press, 1989. – 372 p.
15. Wallerstein I. The modern world-system IV: centrist liberalism triumphant, 1789-1914 / Immanuel Wallerstein. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2011. – 377 p.

References:

1. Bek U. Vlast i ee opponenty v epohu globalizma. Novaya vsemirno-politicheskaya ekonomiya / Ulrich Bek; per. s nem. A. B. Grigoreva i V. D. Sedelnika. – Moskva: Progress-Tradiciya, Izdatelskij dom «Territoriya budushego», 2007. – 464 s.
2. Vallerstajjn I. Mirosystemnyj analiz: vedenie / Immanuel Vallerstajjn; per. s angl. Natali Tyukinoj. – Moskva: Izdatelskij dom «Territoriya budushego», 2006. – 248 c.
3. Globalizaciya v sociologichnomu vimiri / za red. Viktora Stepanenka ta Viktora Burlachuka. – Kiyiv: Institut sociologiyi NAN Ukrayini, 2011. – 318 s.
4. Kozlovski P. Proshanie s marksizmom-leninizmom: o logike perehoda ot razvitogo socializma k eticheskomu i demokraticeskomu kapitalizmu. Ocherki personalistskoj filosofii / Peter Kozlovski; per. s nem., pod redakciej M. N. Greckogo. – SPb: Ekonomicheskaya shkola, 1997. – 216 s.
5. Habermas Yu. Politicheskie raboty / Yurgen Habermas; sost. A. V. Denezhkina, per. s nem. B. M. Denezhkina. – Moskva: Praksis, 2005. – 368 s.

6. Beck U. World at Risk / Ulrich Beck; translated from German by Ciaran Cronin. – Cambridge: Polity Press, 2011. – 269 p.
7. Habermas J. Between facts and norms: Contribution to a discourse theory of law and democracy / Jürgen Habermas; translated from German by William Rehg. – Cambridge: The MIT Press, 1998. – 631 p.
8. Habermas J. The crisis of the European Union: a response / Jürgen Habermas; translated from German by Ciaran Cronin. – Cambridge: Polity Press, 2012. – 140 p.
9. Habermas J. The theory of communicative action / Jürgen Habermas; translated from German by Thomas McCarthy. – Volume one: Reason and the rationalization of society. – Boston: Beacon Press, 1984. – 465 p.
10. Habermas J. The theory of communicative action / Jürgen Habermas; translated from German by Thomas McCarthy. – Volume two: Lifeworld and system. – Boston: Beacon Press, 1987. – 457 p.
11. Transnationalizing the Public Sphere / Nancy Fraser et al.; edited by Kate Nash. – Cambridge: Polity Press, 2014. – 168 p.
12. Wallerstein I. The modern world-system I: capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century / Immanuel Wallerstein. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2011. – 410 p.
13. Wallerstein I. The modern world-system II: mercantilism and the consolidation of the European world-economy, 1600-1750. New York: Academic Press, 1980. – 370 p.
14. Wallerstein I. The modern world-system III: the second era of great expansion of the capitalist world-economy, 1730-1840s / Immanuel Wallerstein. – San Diego: Academic Press, 1989. – 372 p.
15. Wallerstein I. The modern world-system IV: centrist liberalism triumphant, 1789-1914 / Immanuel Wallerstein. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2011. – 377 p.

Отримано 4.05.2019

УДК 316.4

Червінська Т. Г.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат соціологічних наук, доцент

КВІР-СІМ'Я: МІЖ ГЕТЕРОНОРМАТИВНІСТЮ ТА ПАТРИАРХАТНІСТЮ

Квір-теорія виводить в центр уваги соціальну визначеність нашої ідентичності, актуалізуючи питання нормативності, варіанти і практики конструювання гендеру та сексуальності. Квір-теорія підкреслює необхідність деконструктивістських політик і практик конструювання